

ДЕПОРТАЦІЇ «ВОРОЖИХ РОДИН» ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ (1920-1950-ТІ РР.)

В статті автор аналізує процес депортацій "ворожих родин" як форму державного терору в Україні (1920-1950-ті рр.). Досліджуються причини, хід та наслідки масових депортацій населення; масштаби зазначених злочинних акцій.

Ключові слова: депортація, "ворог народу", вислання, заслання, політичні репресії.

В статье автор анализирует процесс депортаций "вражеских семей" как форму государственного террора в Украине (1920-1950-е гг.) Исследуются причины, ход и последствия массовых депортаций населения; масштабы указанных преступных акций.

Ключевые слова: депортация, "враг народа", высылки, ссылки, политические репрессии.

In this article the author analyzes the deportations "hostile families" as a form of state terror in Ukraine (1920-1950's). Investigates the causes, course and consequences of mass deportation of the population, the scope of these criminal actions.

Key words: deportation, "the enemy of the people", expulsion, exile, political repression.

Постановка проблеми. В умовах національного і культурного відродження України все більшого значення набуває дослідження масових депортацій населення України, які відбувалися протягом першої половини ХХ століття.

Проблема масових депортацій "ворожого" радянському керівництву населення все більше привертає увагу дослідників ХХІ століття, оскільки в ХХ столітті поняття «депортація» іноді трактувалося як вислання цілих народів з місць їх постійного проживання, визнаних радянською владою соціально небезпечними. На жаль, в сучасній літературі, інформаційно-довідкових виданнях відсутнє необхідне тлумачення термінів «депортація», «вислання», «заслання», «примусове (адміністративне) переселення» [1, с.255]. В науковій літературі відсутнє чітке пояснення відносно того, які з ототожнюваних термінів вказують на насильницьке переселення за межі держави, а які означають насильницьке переселення в межах держави. Так, «депортація» розглядається як масове, насильницьке виселення окремих спільнот, відібраних за певним принципом (етнічним, расовим, релігійним, соціальним, політичним тощо) - визнається в світовій практиці військовим злочином і злочином проти людяності. Випадки, коли депортації піддається не частина групи (класу, етносу, конфесії і т. д.), а практично вся вона повністю, називаються тотальною депортацією [15, с.3].

У контексті цієї великої проблеми важливо здійснити аналіз тривалої у часі та надзвичайної складної процедури відновлення історичної справедливості стосовно різних категорій членів родин «ворогів народу». Це стосується і селянських сімей, депортованих на початку 1930-х рр., і вміщених до таборів ГУЛАГу ЧСИР (російськомовна аббревіатура – «член семьи изменника родины»), і десятків тисяч родин депортованих під час Другої світової війни та після неї.

Актуальність вивчення перелічених питань пояснюється й тим, що деякі категорії постраждалих досі не визнані на державному рівні жертвами політичного терору.

Аналіз актуальних досліджень. У першій половині 1990-х рр. в українській історіографії почали з'являтися ґрунтовні розробки з історії політичного терору, автори яких побіжно зачіпали у тому числі й проблему депортацій проти "ворожих" родин. Із-поміж них вирізняються напрацювання вітчизняних науковців І.Біласа, І.Винниченка, С.Кульчицького, В.Нікольського, Ю.Шаповала [3; 8; 13; 14; 16]. Чимало прикладів репресій проти родин "ворогів" радянської влади міститься у роботах, присвячених довоєнним та повоєнним депортаціям із Західної України. Згодом з'явилися публікації російських учених М.Бугая, С.Калитко, Г.Костирченка та П.Поляна, які також торкалися теми масових депортацій українського населення [3, 14, 15; 11; 12; 15]. Суттєвим недоліком їхніх праць є те, що в своїх дослідженнях вчені здебільшого спираються на загальносоюзні

матеріали, хоча механізм депортацій, вислання і заслання населення України мав свою специфіку і характерні особливості. Саме це намагалися відобразити французький історик, спеціаліст з історії СРСР Н.Верт та російський дослідник А.Алафаєв, які до підготовки своєї праці намагалися залучити місцеві матеріали.

Окремо варто виділити інформаційно насичену, хоча й невелику за обсягом, монографію І.Винниченка «Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання» [8], автор якої ввів до наукового обігу нові документи і статистичні дані з багатьох архівів Російської Федерації та України.

Сучасний російський дослідник, професор Ю.Антонян, характеризуючи радянську репресивну систему, звернув увагу на слабо вивчену проблему безвинного покарання членів сімей «ворогів» радянської влади, зауваживши: «...до цього дня жінки-в'язні чекають своїх істориків і плакальниць» [9, с.56].

Очевидно, що своєрідний прорив в дослідженні депортацій «ворожих родин», висланням, засланням народів України, повинна зробити публікація цілого ряду збірників документів, які дозволять краще зорієнтуватися в зазначеній тематиці як фахівцям, так і всім небайдужим до долі майбутнього країни.

Мета даної статті – вивчити причини, хід та наслідки масових депортацій населення, з'ясувати масштаби зазначених злочинних акцій на території України в 1920-1950-ті рр.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи питання депортації «ворожих родин», слід зауважити, що даний процес, відносно «підозрілого населення», почав простежуватися ще з часів Першої світової війни на території Російської імперії, а потім тривав у Радянському Союзі по кінець 1950-х років. Він торкнувся близько 7 мільйонів чоловік, з них 19 тис. українців зокрема лише із Західної України [3, с.232].

Основою депортаційної політики в СРСР став пошук "ворогів народу", "ворожих елементів", "контрреволюціонерів". "Ворожими елементами" радянська влада вважала, насамперед, учасників національно-визвольних змагань, прихильників патріотичного руху.

Депортації радянської доби являються також своєрідною формою ліквідації "групових політичних противників". Вже не важливо реальні чи міфічні ці противники – головне, що держава вирішила їх нейтралізувати [1, с.259].

Уникнути депортації, завчасно залишивши помешкання, вдавалося не багатьом. Спочатку уповноважені органи проводили обшуки, потім – виселяли запідозрених осіб. Перед вивозом людей конвоїри перевіряли, чи ночують вони вдома, описували майно, вилучали зброю, націоналістичну літературу й антирадянські листівки. Підозра щодо лояльності однієї особи тягнула за собою колективну відповідальність. Більшість сімей перебувала на збірних пунктах понад встановлений 25-денний термін утримання, інколи чекаючи на відправлення більше двох місяців. У заповнених людьми збірних пунктах поширювалися інфекційні захворювання. Через несвіже повітря і нестачу води багато людей помирало в дорозі. Мертвих викидали з поїздів у рови та на узбіччя [12, с.96].

Як відомо, безпосередньо "велику чистку" було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. "Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів" [14, с.76]. Аналіз цього документа свідчить, що радянському керівництву не потрібними були дані верстви населення тим паче, вважалось, що вони можуть бути особливо небезпечними, тобто такими, що будуть підривати суспільно-політичний устрій в країні.

Уже в 30-ті роки, позначені справжньою війною сталінського режиму проти цілих верств суспільства («куркулі», «колишні люди», «соціально шкідливі елементи», етнічні меншини, підозрювані в шпигунстві на користь іноземних держав тощо), простим адміністративним рішенням близько 3 мільйонів чоловік було депортовано у віддалені райони країни. Нарешті, в 40-ві роки, з початком радянзації - після радянсько-німецького пакту 1939 р. - нових територій, а потім зіткнення двох тоталітарних режимів,

нацистського і сталінського, який супроводжувався безпрецедентним насильством, за яким тривав довгий і болісний вихід з війни на західних окраїнах СРСР, ще як мінімум 3 мільйони чоловік, що належали в основному до етнічних меншин, були депортовані як «вороги радянського ладу» [7, с.57].

Про те, що крім порушення громадянських прав, декларованих в Конституції СРСР, депортації були спрямовані на русифікацію молоді, свідчать розпорядження Раднаркому СРСР від 20 червня 1944 р. про навчання дітей переселених з інших областей союзу російською мовою, починаючи з початкової школи [11, с.387].

Визначальними ж особливостями депортацій "ворожих" родин як репресій є їх адміністративний (позасудовий) характер і їхня списочність, тобто спрямованість не на конкретну особу, не на індивідуального громадянина, а на цілу групу осіб, часом вельми численну. Рішення про депортацію приймалися, як правило, керівниками партії та уряду, з ініціативи органів ОДПУ-НКВД-КДБ і ряду інших відомств. Це ставить депортації поза компетенцією правового поля радянського судочинства (як і поза міжнародного, і союзного законодавства про військовополонених, тому що ні Кримінальний, ні Цивільний кодекси не приймалися до уваги, і навіть такі сурогати радянського судочинства, як «трійки» або «Особлива нарада», не були задіяні) і різко відрізняє систему спецпоселень від системи виправно-трудова таборів і колоній, а також системи таборів для військовополонених та інтернованих («архіпелаги» ГУЛАГ і ГУПВІ) [15, с.57].

Депортації населення стали однією з головних складових частин сталінських репресій, так як завдяки ним, можна було управляти не лише населенням, але й цілими територіями. За допомогою насильницьких депортацій "ворожих" родин у 20-50-х рр. тоталітарна система намагалася зміцнити свій режим. Як правило, всі акції по переселенню того чи іншого народу, груп населення мали юридичну базу: постанови ДКО, Президії Верховної Ради Союзу РСР, рішення ЦК партії, укази Раднаркому або іншої державної структури, що і додавало їм нібито законний характер. Правда, деякі з цих правових актів з'являлися вже після виселення людей з територій проживання [5, с.33].

Зважаючи на масовість спротиву компартійній владі, контингент висланих і масштаби депортацій постійно збільшувались. Колективізація, боротьба з куркульством в Західній Україні, голод 1946-1947 рр. стимулювали владу інтенсифікувати депортаційну політику. Згідно з документами протягом 1944-1946 рр. із семи західних областей України у північно-східні регіони СРСР виселили 14 729 сімей, або 36 609 осіб. Відсутність житла, предметів першої необхідності, медикаментів та продовольства особливо гостро позначились на перших партіях депортованих. Після приїзду людей підселяли в будинки місцевих жителів "за рахунок ущільнення" [10].

Найбільшу акцію з депортації західноукраїнського населення під назвою операція "Захід" провели восени 1947 р. У Львові утворили оперативний штаб, який очолив заступник міністра внутрішніх справ УРСР Микола Дятлов. Для прийому сімей "націоналістів" і відправлення їх у спецпоселення утворили збірні пункти у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Рівному, Коломиї та Ковелі. Для проведення депортації залучили близько 15 тис. співробітників каральних органів, танки та бронетехніку. Було вислано близько 77 791 осіб. Більшість депортованих були селянами, частково робітниками і службовцями. 15 жовтня 1947 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли таємну постанову "Про порядок використання земель і майна, залишеного після виселення сімей націоналістів і бандитів". Майно виселених розграбували або передали в державну власність. Масова депортація 1947 р. стала дієвим засобом тиску на західноукраїнське селянство задля утворення колгоспів та оподаткування населення.

Особливий контингент на Україні в 1944 р. склали члени організації українських націоналістів (ОУН) та української повстанської армії (УПА) [6, с.22]. На початок грудня 1944 року 3695 оунівців були розселені в Іркутській області на підприємствах "Востоксибуголь", "Востоксиблес" та інших. На початок березня 1945 року Україну в

примусовому порядку покинули ще 6395 сімей (16 522 особи) оунівців, які прямували в Астраханську, Іркутську, Тюменську, Кіровську, Молотовську області і Красноярський край [4].

Наприкінці 1940-х рр. режим відбування заслання став жорсткішим. На заслання відправляли дітей віком 5-10 років і навіть менших, хоча вік кримінальної відповідальності згідно із законом наставав з 12-ти років (ст. 135 Кримінального кодексу РСФСР). Відправляли осіб похилого віку, інвалідів війни, підлітків, осіб, що не були членами колгоспів, колгоспників за невиконання "мінімуму" трудоднів [2, с.27]. 4 жовтня 1948 р. МВС УРСР почало виконувати постанови про недоцільність повернення до місць попереднього проживання оунівців. Станом на 27 травня 1948 р. кількість депортованих з України (без Криму) протягом 1944 – першої половини 1948 р. становила 131 тис. 935 осіб. На підставі постанови Ради Міністрів СРСР № 377-100 від 13 лютого 1951 р. з території України депортували і колишніх військовослужбовців польської армії Андерса та членів їхніх родин. Більшість виселених працювали на підприємствах вугільної, деревообробної та металургійної промисловості [10].

Станом на 1 січня 1953 р. у спецпоселеннях перебувало понад 175 тис. осіб, виселених із західних областей у 1944-52 рр. як українські "націоналісти", "куркулі", "посібники бандитів".

За даними українського дослідника І. Винниченка, у 1955-1958 рр. на підставі низки постанов Ради Міністрів СРСР в місцях спецпоселення знято з обліку 168 тис. 862 особи. Станом на 1 січня 1959 р. на засланні залишалось 38 тис. 252 українців [8, с.98].

Масові депортації підірвали соціальну і матеріальну базу руху Опору в Україні, змінили етнічний та соціальний склад населення. В Західній Україні були ліквідовані найбільш активні, національно свідомі групи населення [13, с.52].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Широке застосування більшовицьким режимом сімейного заручництва, доводить його ефективність в умовах функціонування сталінської деспотії, прикритої формальною «радянською демократією». Через родину режим намагався: упокорити окремі соціальні та національні групи населення; дезорієнтувати особистість, яка замість спротиву режиму змушена була думати про стратегії виживання сім'ї; здійснити колонізацію нових територій Радянського Союзу (наявність сім'ї змушувала спецпоселенця налагоджувати життя у визначених державою нових місць поселення).

Сталінський режим демонстрував повне ігнорування прав людини, адже не існувало ні арешту, ні суду, жодних формальностей, "Адміністративна депортація" для багатьох була незрозумілою й алогічною акцією, як і багато інших заходів радянської влади з переміщення цілих шарів людської маси з їхніх віковичних місць проживання. Для багатьох членів родини незрозумілим є також те, чому НКВС за одну й ту саму «провину» одних відправляє до таборів, інших – у заслання [9, с.278]. Цікаво, що навіть Л.Д.Троцький свого часу визнавав, що "ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності" [16, с.304].

Тому, на нашу думку, варто продовжувати роботу по дослідженню процесу депортацій як форми державного терору в Україні, так як незважаючи на велику кількість проаналізованої літератури, в українській історіографії лише розпочалося активне дослідження масових депортацій громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамовский В.І. Депортації як форма державного терору в Україні (1930-1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу / Володимир Іванович Адамовський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей). - №34 / гол. ред. П.Т.Тронько. - К.: Інститут історії України НАН України, 2007. - С.255-268.
2. Алафаев А.А. Скрытые цели сталинских депортаций / Анатолий Азретович Алафаев // Преподавание

- истории в школе. - 2009. - №1. - С.26-28.
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Іван Григорович Білас. - Кн.2. - К.: "Либідь"- "Військо України", 1994. - 686 с.
 4. Бугай Н.Ф. Депортація народів / Николай Федорович Бугай. / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.scepsis.ru/library/id_1237.html.
 5. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки) / Микола Федорович Бугай // Український історичний журнал. - 1990. - №10. - С.32-38.
 6. Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки) / Микола Федорович Бугай // Український історичний журнал. - 1990. - №11. - С.20-26.
 7. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Никола Верт; [пер. с фр. А.И.Пигалева]. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. - 447 с.
 8. Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: Депортації, заслання, вислання / Ігор Іванович Винниченко. - К.: Рада, 1994. - 126 с.
 9. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.)/НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України. Інститут дослідження проблем державної безпеки.-К.:Інститут історії України,2009.-486 с.
 10. Депортації. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.territoryterror.org.ua/uk/history/1945--1953/deportations/
 11. Калитко С.Л. Сталинские депортации. 1928-1953 / Сергій Леонідович Калитко. - М.: МФД: Материк, 2005. - 904 с. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.34. - №34 - К.: Інститут історії України НАН України, 2007. - С.383-387.
 12. Костырченко Г. В. Депортация - мистификация (Прощание с мифом сталинской эпохи) / Геннадий Васильевич Костырченко // Отечественная история. - 2003. - №1. - С. 92-113.
 13. Кульчицький С.В. Сталінський геноцид в Україні / Станіслав Владиславович Кульчицький // Історія в школах України. - 2006. - №8. - С.51-56.
 14. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / Володимир Миколайович Нікольський // Український історичний журнал. - К.: «Наукова думка», 2001. - Вип.2, (№436). - С.74-89.
 15. Полян П.М. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР / Павел Маркович Полян / Послесловие А.Вишневого. - М.: О.Г.И. - Мемориал, 2001. - 326 с. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [www.kdpu.edu.ua/download/library/History/-Polyan%20Istoriya_gegr_prinudit_migraciy_v_SSSR\(2001\).pdf](http://www.kdpu.edu.ua/download/library/History/-Polyan%20Istoriya_gegr_prinudit_migraciy_v_SSSR(2001).pdf)
 16. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал.- К.: Наукова думка, 1993. - 351 с.